

Jacques Jenny

Dojrzewanie społeczne jako przedmiot badań psychosocjologicznych

Przegląd Socjologiczny / Sociological Review 17/1, 67-89

1963

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JACQUES JENNY — PARYŻ

DOJRZEWANIE SPOŁECZNE JAKO PRZEDMIOT BADAŃ PSYCHOSOCJOLOGICZNYCH*

ZARYS BIBLIOGRAFICZNY

Treść: Ogólne pojęcie dojrzewania osoby. — Aspekty dojrzewania z punktu widzenia badawczego. — Konkluzja.

Jeżeli w literaturze poświęconej młodzieży razi nas rozproszenie i brak zwartości, nie wydaje się, aby wynikało to z jakiejś przypadkowej przyczyny zewnętrznej, lecz ze złożoności problemu, powstałej ze współzależności bardzo różnych czynników. H. Wallon w związku z badaniami naukowymi nad okresem młodzieńczym (adolescencja — określenie wzięte jest w najszerszym sensie etymologicznym) mówi: „Bardziej niż wszelkie inne badania te pozwolą może kiedyś wyodrębnić, jakby przez pryzmat, fizjologiczne i społeczne składniki osoby i rozpoznać wzajemne wpływy oraz struktury zespolone” [1]**.

Z logicznego rozwoju nauk o człowieku wynika, że przystąpić do badań w sposób globalny i systematyczny można tylko przy zaawansowaniu ogólnej wiedzy o jednostce, dziecku czy dorosłym, z jednej strony, i o społeczeństwie — z drugiej. Badania nad młodzieżą obecnie jeszcze zamykają się pomiędzy perspektywami genetycznymi a specjalnymi zainteresowaniami tematycznymi (typy zachowania się lub aktywności, grupy społeczne, stany „normalne” i „patologiczne”), do czego dochodzi specjalizacja według dyscyplin (aby nie powiedzieć „szkół”).

Pozornie przypadkowe przyczyny dodały bodźca badaniom nad okresem „najpierwszej młodości” lub okresem „dojrzewania płciowego”, dzięki czemu powoli zdobyły one autonomię i pozwoliły dostrzec pewną zbieżność wyników: rzeczywiście czerpią one swój najistotniejszy mate-

* Jacques Jenny jest pracownikiem Centre National de la Recherche Scientifique w Paryżu. Należy do grupy Etnologii Społecznej utworzonej i kierowanej przez P. Chombarta de Lauwe (*Red.*).

** Liczby w [] odnoszą się do bibliografii na końcu artykułu (s. 83—89).

riał ankietowy z instytucji stosunkowo młodych, jak oświata i wychowanie masowe, jak poradnictwo szkolne i zawodowe, jak zapobieganie i leczenie niedostosowania społecznego małoletnich przestępców. W zamian za wniesione do tych dziedzin wiadomości zyskują „uznanie użyteczności publicznej” i nowe bodźce.

Sądzymy, że wkrótce będzie tak samo i z badaniami nad następnym okresem obejmującym „wiek młodzieńczy” (lata 13—18) i „młodzieńczo-dorosły” (lata 18—25), jak dotąd bardzo mało zbadanym. Różne czynniki przyspieszają rozwój tych badań: przedłużenie okresu nauczania lub, ogólnie mówiąc, przedłużenie okresu przekazywania ról społecznych; tendencja do wprowadzenia specjalnego stanu odpowiedzialności sądowej dla okresu pomiędzy pełnoletnością karną z jednej strony a pełnoletnością obywatelską lub dojrzałością fizjologiczną z drugiej; wprowadzenie naukowych metod selekcji w wojsku, wreszcie tendencja do racjonalizowania i planowania badań empirycznych w zakresie działalności społeczno-wychowawczej i społeczno-kulturalnej dla młodzieży w postaci lokalnych instytucji pozaszkolnych (domy młodzieżowe publiczne i świeckie, dzielnicowe lub wiejskie).

Ten związek pomiędzy rozwojem instytucji i struktur społecznych z jednej strony a rozwojem czy specjalizacją nauk o człowieku z drugiej, skłania nas do pewnej refleksji [2]: trzeba oderwać się w pewnej mierze od mitu i od rozważań natury pragmatycznej, które przyczyniają się do narodzin „nauki o młodzieży” jako osobnej gałęzi nauk o człowieku i do jej fuzji z nauką o okresie młodzieńczym.

Koncepcja dojrzewania, którą proponujemy wysunąć na czoło naszych studiów, nie jest przypadkowa ani nie została powzięta *a priori*. Narzuciła się ona jako główna oś „nauki o okresie dojrzewania i młodzieńczości” w toku lektury najważniejszych prac i artykułów w językach francuskim i angielskim, traktujących o zagadnieniu młodzieżowym, jak i przy naszych pierwszych badaniach.

Aspekty biopsychologiczne i psychospołeczne stały się już przedmiotem licznych prac, rozpraw [3—7] i wykazów bibliograficznych [8]. Aspekt socjologiczny problemu rzadziej studiowany jest tematem artykułów syntetycznych G. Lapassade'a [9] i N. Maupeou-Leplatre'a [10] oraz ogólnej pracy S. N. Eisenstadta [11] zawierającej obfitą bibliografię. Na końcu bibliografii podajemy również artykuły, które ukazały się w czasopiśmie bądź w zbiorowych publikacjach, które jeśli nawet nie przedstawiają jeszcze badań zbiorowych skoordynowanych, to dają nam rozmaite punkty widzenia i uzupełniają materiał dla wspólnych problemów [132].

Pierwsza seria badań ankietowych podjętych w terenie począwszy od 1957 r., łącznie z analizą bibliograficzną i licznymi kontaktami z roz-

maitymi grupami i skupieniami młodzieży oraz z dorosłymi zainteresowanymi tym zagadnieniem, pozwoliła nam wypracować rozmaite perspektywy badań naukowych. Ze względu na prowizoryczny charakter wyników nie wszystkie one były opublikowane i nie są znane szerszej publiczności [12—14].

Na innym miejscu przedstawiliśmy [15] pierwsze hipotezy naszych dociekań nad dojrzewaniem społecznym młodzieży, uważając, że konieczne są liczne studia, ażeby uporządkować uzyskaną wiedzę, hipotezy prawdopodobne, hipotezy wątpliwe i stwierdzenia błędne. W obecnym początkowym stanie psychosocjologii młodzieży taka ocena byłaby przedwczesna, natomiast konfrontacja opinii i najrozmaitszych teorii choćby jednostronnych na obecnym etapie badań empirycznych jest bodźcem dla dalszych badań.

Dlatego nie wydawało nam się celowe ustalanie tutaj krytycznego katalogu definicji nielicznych zresztą [16] terminów „dojrzewania — dojrzałości — niedojrzałości” lub też pojęć bliskich, które zwykle kojarzą się z nimi (dorastanie, terminowanie, dojrzewanie, rozwój, ewolucja, równowaga, harmonia, struktura, adaptacja, socjalizacja). Zresztą większość autorów, posługujących się terminem „dojrzewanie społeczne” dla określenia procesu lub terminem „dojrzałość — niedojrzałość” dla określenia stanu, nie zamyka ich w sztywnych formułkach. Zachęcają oni do kontynuowania badań teoretycznych i empirycznych koniecznych do wypracowania definicji [17], a niektórzy pochłonięci badaniami ilościowymi zachęcają do konstruowania skali mających na celu mierzenie „stopnia dojrzałości społecznej” [18—25]. Podkreślając użyteczność metodologiczną pojęcia dojrzewania społecznego, wskażemy na niektóre jego implikacje i spróbujemy przybliżyć się do prowizorycznej definicji, która, wolna od wieloznaczności, mogłaby być zastosowana w badaniach empirycznych.

OGÓLNE POJĘCIE DOJRZEWANIA OSOBY

Pojęcie dojrzewania weszło w użycie dopiero niedawno i z wielu powodów usiłuje ono wyprzeć dotychczasowe pojęcia adaptacji czy integracji społecznej, nawet przenikania społecznego i socjalizacji, dziś uznanych za niewystarczające lub nieadekwatne [26—28, 37—42].

Pojęcie dojrzewania społecznego kładzie nacisk na dynamiczny aspekt istoty ludzkiej. W okresie młodzieńczym charakteryzuje ją „ruch”; zachowuje w pamięci przeszłość, a w wyobraźni buduje przyszłość, jej rozwój wchodzi do społecznego kontekstu jako czynnik zmieniający się i złożony, przyczyniając się zresztą do jego modyfikacji [17]. Do naszych cywilizacji, które cechuje przyspieszone tempo ewolucji

i różnicowania się, nie można stosować metod etnologicznych. Zdawały one egzamin w badaniach społeczeństw tradycyjalnych, stosunkowo prostych, zamkniętych, o powolnej ewolucji, w których młodzież mogła tworzyć jednolitą klasę wieku strukturalnie i funkcjonalnie trwałą od pokoleń [29]. Inaczej jest w nowoczesnych społeczeństwach przemysłowych, w których młodzież jest kategorią wewnątrznie różnorodną, poddaną mniej lub więcej szybkim przemianom, zależnym od rytmu ewolucji społecznej. Krystalizacja jej jako klasy wieku nie występuje tak jasno ani też w sposób podobny w rozmaitych środowiskach społeczno-kulturalnych [30, 31].

Na ogół dzieła o wieku dojrzewania i o młodzieży mają charakter bardziej obiektywny i naukowy wtedy, gdy precyzują okresy ewolucyjne, w których osadzają jednostki poddane długim rozciągniętym w czasie obserwacjom. I przeciwnie, zachodzi obawa dużego subiektywizmu, gdy się pisze o „młodych” abstrakcyjnie przeciwstawiając ich „dorosłym” lub „społeczeństwu” i nie biorąc pod uwagę etapów rozwojowych czy odmian podstawowych (płeć) lub wtórnych albo pasożytniczych. Na dalszy plan odsuwamy uwagi dotyczące problemów związanych z mierzeniem wieku (według jednostek czasu potocznego kalendarza astronomicznego bądź według zindywidualizowanych etapów rośnięcia somatycznego albo rośnięcia społecznego) i z klasyfikacją na „odcinki” przerywane.

Z punktu widzenia psychospołecznego, który nas tutaj interesuje, doszłoby się do uogólnień albo do błędnych krańcowości, gdyby nie brało się pod uwagę dynamiki społecznej. Trzeba przez to rozumieć nie tylko to, co odróżnia poszczególnych ludzi z punktu widzenia statycznego, według środowisk geograficznych, ekologicznych, społeczno-ekonomicznych, społeczno-kulturalnych (kryteria, z którymi liczy się w zasadzie cała psychologia różnicowa), ale również i prądy ruchliwości społecznej, które mniej lub bardziej poruszają klasy i grupy, a zwłaszcza ich młodych członków bardziej ulegających nowym bodźcom [15, 31—34]. Zobaczymy, że procesu dojrzewania nie można odnosić do instytucji i grup społecznych, chociaż współczesne społeczeństwa przedstawiają również systemy bardzo niestałej i niepewnej równowagi.

Fakt, że rozważa się problemy psychospołeczne wieku młodzieńczego i młodzieży pod kątem dojrzewania, nadaje nowe znaczenie oczywistym implikacjom metodologicznym. Przypomina on, że osobowość stanowi całość, której złożoność i dynamika nie powinny przesłaniać badaczowi cech jednolitości i ciągłości; pobudza to badaczy do odwoływania się do dyscyplin sąsiednich.

Pojęcie dojrzewania jest w rzeczy samej wspólne dla wielu specjalności. Zachęca więc do wymiany poglądów i skoordynowania badań

w grupach kompleksowych. Pozwalając na podział pracy odpowiadający technikom zazwyczaj stosowanym w rozmaitych naukach medyczno-fizjologicznych, psychologicznych i w specjalnych naukach socjologicznych, jest rękojmią jedności niezbędnej dla syntezy.

Takie były konkluzje VI Międzynarodowego Kongresu Obrony Społecznej, który odbył się niedawno w Belgradzie (maj 1961 r.). Aczkolwiek prawnicy i kryminolodzy stanowili przewagę z uwagi na zainteresowania pragmatyczne Kongresu i z uwagi na temat wysunięty do dyskusji, to jednak okazało się, że właśnie wokół pojęcia „dojrzewanie — dojrzałość — niedojrzałość” wywiązała się najbardziej owocna wymiana myśli w gronie biologów, lekarzy, psychologów, psychiatrów, socjologów, pracowników społecznych, kryminologów, prawników i wysokich urzędników sądowych przybyłych z 22 krajów. Tak samo I Kongres Europejski Pedopsychiatrii (Paryż, wrzesień 1961 r.) postawił w samym centrum swoich obrad temat dojrzewania: w większości brali w Kongresie udział lekarze, psychiatrzy i psychoanalitycy, ale ogromną wagę kładziono tu na utrzymanie łączności z psychosocjologami.

Pewne szkopyły mogą udaremnić ewentualne projekty badań kompleksowych i międzynarodowych. Należy je już teraz zasygnalizować.

ASPEKTY DOJRZEWANIA Z PUNKTU WIDZENIA BADAWCZEGO

Konieczność obserwacji i analizy doprowadziła większość badaczy do zacieśnienia pola badań do ruchomych granic własnych dyscyplin, własnych krajów i ich systemów politycznych. Ponieważ dotychczas brak było tym wysiłkom koordynacji, przeto nierówny jest poziom rozwoju badań w różnych działach, toteż i warunki owocnej syntezy wymagającej uzupełniania się i porównywania prac nie zawsze są realizowane.

Uprzywilejowanie jakiegoś działu badań lub jakiegoś aspektu procesu dojrzewania zawiera w sobie bodziec do dalszych prac i może być nawet konieczne ze względu na hipotezy. Każdy postęp w jednej dziedzinie może korzystnie oddziaływać na rozpoczęte badania w dziedzinach sąsiednich. Ale ignorancja lub lekceważenie dla innych działów badań może wywoływać jałowe dialogi lub zahamować zgodne przybliżanie się do syntezy. Przeciwnie, przesadne i systematyczne nawiązywanie do analogii doprowadziłoby nas do stadium synkretycznej filozofii nauk, podobnej do ewolucjonizmu u Spencera.

Dlatego też każde współdziałanie kompleksowe wymaga, aby badacze z różnych dziedzin w pogłębionej refleksji epistemologicznej byli świadomi wzajemnych zapożyczeń w zakresie pojęć i teorii [35—36].

A. Dwie główne przeciwstawne tendencje nie ścierające się jednak otwarcie, ponieważ wydają się nic nie wiedzieć o sobie, uplasowują się przede wszystkim na krańcach wachlarza nauk o człowieku, w dziedzinach biologicznej i socjologicznej [37]. Można je określić jako naturalistyczne i kulturalistyczne, odpowiadają bowiem dwóm biegunom pary dialektycznej „natura — kultura”.

W myśl jednej tendencji kładzie się nacisk na zjawiska rośnięcia somatycznego, w myśl drugiej — na objawy rośnięcia społecznego. Można by schematycznie tak oto sformułować te dwie tendencje, jakkolwiek rzadko wyrażają się one w tak karykaturalny sposób.

1. Z jednej strony mówi się o rozwoju endogennym, spontanicznym, nieuchronnym (wyjawszy wypadki patologiczne), mówi się nawet o endokrylnym przesiąknięciu organizmu i systemu nerwowego w związku z pobudzonym okresem dojrzewania płciowego [38]. W tej perspektywie czas, trwanie nabierają znaczenia pierwotnego, kiedy mówi się o przyczynowości „chronogennej”, trochę w sensie mechanizmu zegara raz nakręconego i puszczanego w ruch. Ustalanie etapów i okresów ewolucyjnych dojrzewania i cofania się starczego byłoby jedynie sprawą obserwacji opisowej, lekarskiej i antropiometrycznej oraz sprawą opracowania statystycznego. Wkład innych nauk ludzkich okazuje się wówczas bez znaczenia, chyba że dla pośredniego wytłumaczenia pewnych odchyłeń lub zaburzeń mechanizmu.

Mimo przesady, jaką cechuje to stanowisko, wydaje się, że wiele można oczekiwać od badań tego rodzaju, o ile prowadzą one do odtworzenia stanu „naturalnego”, w ramach normalności teoretycznej i przypuszczalnej, nietkniętej, o ile możliwe, piętnem życia w społeczności. Biotypologia genetyczna daje nam obraz wewnętrznych pulsowań w okresie dojrzewania w postaci ogólnych hipotez [39—41].

Powstające w tym zakresie teorie są sporne tym bardziej, że nie można ich sprawdzić przy pomocy żadnego doświadczenia laboratoryjnego w stanie czystym, ponieważ obserwowanie człowieka w „próżni społecznej” jest nie do pojęcia. Ale w ogólnym i abstrakcyjnym ich sformułowaniu, które zmierza do wydobycia potencjalnej istoty zjawiska, przedstawiają one jednak dużą przydatność dla socjologa.

Ustawiają one na ich właściwym wtórnym miejscu — pewną ilość fałszywych problemów, np. rozpoznanie czy proces jest ciągły czy przerywany, czy wiek młodzieńczy jest kryzysem [42], kwestię ścisłego rozgraniczenia progów wieku, co przede wszystkim ma znaczenie metodologiczne (określenia statystycznych klas wieku) lub pragmatyczne.

Jednocześnie wzmacniają one niektóre silnie zakorzenione pojęcia, jak to że proces dojrzewania w toku każdej indywidualnej egzystencji jest jednolity. Przypuśćmy, że dojrzałość może objawiać się poprzez

cechy obiektywne, wewnętrzne, jak „rozkwit czy harmonia strukturalna (o czym będziemy jeszcze mówić dalej), a nie na zasadzie jakiegoś subiektywnie uprzywilejowanego kryterium, jak np. rozwój jakiejś cechy fizycznej, psychicznej czy etycznej (tendencji do pojmowania wieku dorosłego jako okresu „pełnego posiadania własnych środków” towarzyszy złudzenie o równomiernym rozwoju uzdolnień [110]); równie dobrze można by wówczas mówić o wielości następujących po sobie dojrzałości. Można by bowiem rozróżnić pomiędzy każdym posunięciem naprzód szybkiej przemiany a każdym okresem zatrzymania się przy względnej stabilności, tak np. od 3—4 do 5—6 lat, od 6—9 do 9—12, od 13—18 do 18—25, od 25—35 do 35—50 i od 50—70 do śmierci z niewielkimi odchyleniami dla różnych płci. Zresztą rozróżnia się już dojrzewanie wewnątrzmaciczne od dojrzewania po urodzeniu; notuje się uderzające podobieństwa między „kryzysem opozycji” u dziecka 3-letniego a kryzysem oryginalności w okresie dojrzewania płciowego, pomiędzy stabilnością dziecka 9—12-letniego a młodego dorosłego od 18 do 25 roku życia (okresy znamienne przez ważne zmiany stanu społecznego). Jeśli nawet trzymać się tradycyjnej koncepcji jednolitości, to można stwierdzić, że proces dojrzewania nie jest jednolity czy monotony, ale że jest wypunktowany „wiekami wdzięku” lub „stanami szczerości” o optymalnym zrównoważeniu i wiekami przejściowymi lub stanami zakłóceń z zaburzeniami równowagi (destrukturalizacja i restrukturalizacja jednoczesna).

2. Przeciwna tendencja kładzie nacisk na oddziaływanie egzogenne środowiska społecznego, którego struktura, instytucje, normy zwyczajowe i prawne mają moc w pewnych granicach dowolnego ustalania stanu społecznego (status) członków zbiorowości zależnie od ich zróżnicowania według płci, wieku czy innego kryterium [43, 44]. Na określenie stanu społecznego jednostki składają się zakazy, prawa i obowiązki, cała gama ról społecznych narzuconych lub tylko uznanych, różna skala wyboru wśród tych ról i niejednakowy prestiż do nich przywiązany [63]. Następowanie tych ról po sobie w czasie byłoby właśnie definicją procesu rośnięcia społecznego i pozwoliłoby zidentyfikować „wiek społeczny” jednostek [45—47], zidentyfikować „klasy wieku” formalne lub nieformalne, występujące obok innych rodzajów uwarstwienia (stratyfikacji) [29—31].

Wielką pomocą mogłaby się tu stać lingwistyka. Samo zestawienie terminów oznaczających następujące po sobie kategorie wieku świadczy o tym, w jaki sposób jakiś kraj, jakaś grupa społeczna czy jakaś „kultura” pojmują zróżnicowane stany społeczne jednostki między jej przyjęciem na świat a śmiercią. Jeżeli potoczny język nie pozwala zidentyfikować dokładnie progów wieku, to przynajmniej ukazuje jasno, że w ilo-

ściowym *continuum* odcina okresy wieków za pomocą atrybutów różnych jakościowo. Poza tym pomieszanie czy dwuznaczność terminów, nawet naukowych, bywa najczęściej interpretowana jako niezdecydowane określenie stanu społecznego odpowiadającego różnym okresom wieku: tak właśnie dzieje się we Francji np. przy posługiwaniu się słowami określającymi osoby różnych płci w okresie między dzieciństwem a dorosłością.

Zwraca się również uwagę na system obrzędów inicjacji ceremonialnych czy nieceremonialnych lub na sposoby zastępowania tych obrzędów, które zużytkowują kolektywne wzruszenie po to, aby podkreślić przejście jednostki z jednego stanu społecznego do drugiego, oraz po to, aby uświęcić jej przystąpienie do jakiejś grupy i przyjęcie jej wartości [29, 112]. Obrzędy spełniać mają rolę zachowawczą [48] polegającą na przeciwdziałaniu groźbie rozpadu więzi społecznej, który zagraża zbiorowości przy zmianach jej składu (wejście lub wyjście jej członków i jej „noworodków” społecznych, jakimi są młodzi) lub przy osłabieniu jej struktury wyrażającym się w zachwianiu ładu małżeństwa. Analiza specyficznie socjologiczna powinna zmierzać do wykrycia tego, co właściwie z zachowawczych funkcji dawnych obrzędów inicjacji pozostaje w dzisiejszych zastępczych zwyczajach przyjmowania nowych członków, np. w związkach młodzieży lub w wojsku [49—50]. Powstaje pytanie, czy można sobie wyobrazić rytuał „przejścia”, który nie tylko lub niekoniecznie byłby zabezpieczeniem się grupy przeciwko „kryzysowi” lub aktem „obrony społecznej”, ale również i czynnikiem „postępu społecznego”?

Obrzędy inicjacji w sensie właściwym znikły, a dojrzewanie społeczne jednostek opiera się na systemie przekazywania ról społecznych. Wchodzi tu w grę nie tylko oświata i kształcenie zawodowe [51], nie tylko specyficzny wpływ „ruchów młodzieżowych” czy inne ugrupowania wychowawcze jeszcze mało zbadane, nie tylko olbrzymie rozpowszechnienie zdobyczy kultury [52—53], ale wychowanie w najszerszym sensie (przekazywanie wartości, zwyczajów) przez rodzinę, szkołę, kościół, urzędnictwo polityczne..., to znaczy wszystkie formy oddziaływania, za pomocą których społeczeństwo może urabiać swoich członków w rozmaitych kierunkach, wiążąc ich ze społeczeństwem, wpajając w nich normy moralne, wciągając do uczestnictwa kulturalnego. W grę wchodzi tu cały system społeczny [55].

Nacisk zbiorowości konkretyzuje się bardziej bezpośrednio poprzez sankcje (kary i nagrody) potępiające naruszanie obyczajów i praw lub pochwalające czyny zasługujące na nagrodę: sankcje mogą być skodyfikowane lub rozproszone (aprobata lub dezaprobata opinii publicznej). Prawo pozytywne, cywilne i karne, jest podstawowym dokumentem

natury obiektywnej dla badań porównawczych i retrospektywnych [56—58] uzupełniających badania systemów wychowawczych. Siła i zasada etyczna tych środków kontroli społecznej opartych na mechanizmie naśladownictwa lub represji powinny być wzięte pod rozwagę, tak samo jak forma i częstotliwość przestępstw, których analiza ukazuje grupy lub środowiska rodzące przestępczość oraz okresy życia jednostki krytyczne pod tym względem [59—61].

Schematy lub wzory postępowania, zalecane lub narzucane przez społeczeństwo (odpowiednio do wieku, płci, warstwy lub klasy społecznej) mogą być badane same w sobie i konfrontowane z wyobrażeniami, które powstają o nich w indywidualnej świadomości ludzi. Jest to punkt widzenia psychologii społecznej, o którym będzie mowa dalej. Można je również badać w płaszczyźnie struktur i instytucji społecznych, dla których są one jednocześnie wyrazem i czynnikiem ewolucji: jest to punkt widzenia socjologii.

Wśród czynników, które pośrednio oddziałują na procesy dojrzewania młodych pokoleń, niektórzy autorzy przywiązują szczególną wagę do następujących rodzajów podbudowy społecznej: struktury demograficzne [62], struktury ekonomiczne [63—65], struktury zawodowe [66—68], struktury miejskie [12, 13].

Z drugiej strony można by położyć nacisk na nadbudowy ideologiczne, na systemy wartości i na prądy myślowe traktowane socjologicznie ze względu na rolę, jaka w tych prądach i w społeczeństwie przypada młodzieży [67—71], oraz socjopsychologicznie ze względu na poglądy i aspiracje, jakie kształtują się pod ich wpływem w świadomościach indywidualnych.

Wzory postępowania są wynikiem różnorodnych wpływów zbieżnych i rozbieżnych działających ze wszystkich stron. Stanowią pojęcie pośrednie między jednostką a społeczeństwem, między psychologią a socjologią, podobnie jak modele, stereotypy, wyobrażenia ról, osobowość podstawowa. W ten sposób przedstawiają one punkt węzłowy w badaniach psychosocjologicznych na temat młodzieży, jak w ogóle w psychologii społecznej. We wszelkich wyjaśnieniach socjologicznych kładzie się nacisk na zmienność wpływów społecznych zależnie od czasu i miejsca lub raczej zależnie od społeczeństw i ich kultur oraz od „podkultur” grup specjalnych. Socjologia nie doszła jednak jeszcze do takich modeli objaśniających typy społeczeństw i „systemów kulturowych” (stratyfikacji klas i grup etnicznych lub narodowych) oraz ich ewolucji, które w zadowalającej mierze odpowiadałyby potrzebom badań empirycznych. Zresztą, czy nie jest rzeczą iluzoryczną oczekiwać od tej dyscypliny, znajdującej się jeszcze w stanie tak nieokreślonym, na prawdę naukowej wiedzy o rozwoju społeczeństw ludzkich? [72].

Niemniej są pewne hipotezy określające zjawisko dojrzewania ontogenicznego w jego współczesnych ramach socjologicznych. Można chyba mówić, tak jak w biologii, o stałej prawidłowości w rozwoju społeczeństwa, polegającej na wymienianiu się okresów krytycznych (o zmianach szybszych, mniej harmonijnych i głębiej poruszających strukturę społeczną) i okresów względnie stabilnych (o równowadze strukturalnej mniej łamliwej). Na ogół przyjmuje się, że analogia z rozwojem ontogenicznym ogranicza się do sfery zjawisk, a nie obejmuje struktury społeczeństwa i jego ewolucji. Nic nie wydaje się usprawiedliwiać poglądu, według którego, jak w teorii finalistycznej Dupréla, historia ma znaczenie z góry określone i nieodwracalne, a społeczeństwo opiera się na zasadzie ładu samoregulującego i ponadindywidualnego. Toteż pojęcie dojrzewania nie może być stosowane, naszym zdaniem, ani do grup, ani do instytucji społecznych.

Jest zatem prawdopodobne, że dojrzewanie społeczne jednostki nie rozwija się w sposób identyczny, stosownie do fazy historycznej, w której się zapisuje, stosownie do szybkości zmian struktur i ram społecznych, norm i systemów wartości [75—77]. W praktyce naukowej jednak ta hipoteza zmienności arytmicznej i asymetrycznej nie daje wiele pożytku, dopóki nie można dokładnie oznaczyć okresów „kryzysów” i ustalić drabiny hierarchicznej „czasów silnych” lub też typologii faz ewolucyjnych życia społecznego przy pomocy określonych wskaźników powszechnie przyjętych oraz oczyszczonych z wszelkich implikacji normatywnych.

Stosowanie tych samych pojęć, jak „kryzys”, „zmiana struktury” i inne, w takim samym znaczeniu do „całościowych zjawisk społecznych” naszych społeczeństw natrafia na takie trudności, że interpretacja faktów pozostaje wciąż bardzo subiektywna i ułamkowa; kierują nią irracjonalne upodobania dla takiego lub innego kryterium czy aspektu życia społecznego spośród wielu jego aspektów — technologicznego, ekonomicznego, prawnego, politycznego, estetycznego, naukowego, religijnego [78].

Ponadto zanotować trzeba grę regulującą mechanizmy antykryzysowe wymyślone przez grupy społeczne u władzy po to, aby zapobiegać najgorszemu, skoro tylko odezwie się sygnał alarmowy. Sądzimy, że współczesny „kryzys młodzieżowy” daleki od zadania ciosu śmiertelnego cywilizacji jest jednym z symptomów, które przyczynić się mogą do „obrony społecznej”, tak jak kryzys przemysłowy w latach trzydziestych w liberalnych systemach ekonomicznych.

Przy takiej koncepcji „kryzys” — lub naruszenie równowagi, destrukcja — jest siłą twórczą „postępu społecznego” w miarę jak przeciwstawny i jednoczesny ruch zmierzający do przywrócenia równo-

wagi prowadzi społeczeństwo do wyższego stopnia zharmonizowania strukturalnego. Jednakże, jak twierdzą niektórzy kryminolodzy [79], przyspieszony rytm reform społecznych może wywołać czasowe niedostosowanie pewnych kategorii jednostek zwłaszcza młodych [86]. Pewne przejściowe zjawiska patologiczne, normalne z punktu widzenia socjologicznego, ustępowałyby w miarę stabilizacji strukturalnej.

Ogólnie mówiąc każda radykalna zmiana stosunków społecznych i norm obowiązujących w społeczeństwie stawia młodych w specyficznej sytuacji konfliktowej nie dającej się sprowadzić do powszechnego „konfliktu pokoleń” [80].

3. Obydwie tendencje, na które wskazaliśmy, ograniczają część inicjatywy osobistej w procesie dojrzewania psychicznego i przyznają drugorzędne znaczenie zjawiskom życia psychicznego. Należałoby się spodziewać, że psychologia i psychoanaliza, przeciwnie, dadzą im miejsce przeważające [81, 94—96].

Istotnie, gdy przyjmie się, że wiek dojrzewania płciowego oznacza koniec rozwoju motoryczno-psychicznego, intelektualnego, uczuciowego i wolicjonalnego, to nie można odwoływać się do zasady automatyczności dojrzewania psychicznego w fazach następnych. Toteż studia specyficznie psychologiczne nad okresem młodzieńczości i nad młodymi dorosłymi popadały w styl literacki, opisowy i nie miały tej perspektywy ewolucyjnej co studia nad dzieckiem. Badania przypadków patologicznych (choroby umysłowe, nieprzystosowanie społeczne, przestępczość...) stanowią jednakże wyjątek od tej reguły, o ile nie postulują determinizmu absolutnego co do wpływu zaburzeń dzieciństwa na późniejszy rozwój osobowości.

Większość psychologów pociąga więc dziedzina badań biologicznych, bądź socjologicznych. Niektórzy np. badają sposób, w jaki dostrzeżone są przez młodzież przemiany organizmu i jaka jest następnie reperkusja tego postrzegania w jej świadomości i w jej zachowaniu [82—84]; inni, przeciwnie, zajmują się wyobrazeniami, jakie młodzież wytwarza o innych, o grupach i strukturach społecznych, o stanowiskach społecznych i rolach, o normach i wartościach moralnych lub nawet o powstawaniu opinii i postaw wobec faktów społecznych, z którymi ma do czynienia w mniejszym lub większym stopniu [17—25, 84—90]. Ale tego rodzaju wyobrażenia nie informują nas wcale o specyficznie psychologicznych mechanizmach dojrzewania. Liczne są oznaki tego, że proces ten nie kończy się na wieku 15 lat, jakby pozwalały sądzić testy inteligencji Binet-Simon. Pojęcie jakościowe typu inteligencji i struktury umysłowej zastępuje w psychologii młodzieży, a bardziej jeszcze u dorosłych, pojęcie ilościowe funkcji intelektualnych zróżnicowanych na funkcje „nabywania” i opracowywania, zachowania słownego

i „działania realnego”. Ponieważ odmienności kulturowe odgrywają dużą rolę w tym zróżnicowaniu, psychologia różnicowa lub porównawcza wyprzedza stopniowo tzw. psychologię ogólną w miarę, jak oddala się ona od wieku dziecinnego. Stało się bowiem praktycznie niemożliwe odłączenie tego, co jest pochodzenia neurofizjologicznego, od tego, co jest pochodzenia społecznego lub co aktualizuje się pod wpływem środowiska społecznego [94—97].

Badania nad dojrzewaniem psycho-motorycznym [93] i nad dojrzewaniem uczuciowym w powiązaniu z dojrzewaniem seksualnym i genitalnym [94—97] prowadzą do analogicznych konkluzji, które potwierdzają nowe badania anatomiczne i fizjologiczne [98] czy też obserwacje przeprowadzone wśród młodych dorosłych nad przestępczością i psychopatologią [99—100]. Otwiera się więc nowa droga dla badań psychologicznych nad populacją młodocianych w ich psychologii normalności, wykojenia i patologii, ale ta droga dopiero wtedy pozwoli przejść od stadium literackiego do naukowego, o ile będzie zapewniona ścisła koordynacja z badaniami biologicznymi i socjologicznymi [100—102, 103, 131].

Badania genetyczne nad myślą logiczną, którym poświęcili się B. Inhelder i J. Piaget [104], wydają się nam odpowiednie dla stworzenia solidnej bazy dla dalszych badań w tej dziedzinie. Grzeszą one może przez psychologizm, aby nie powiedzieć zbyt wąski intelektualizm, czego nie można powiedzieć o większości prac z zakresu psychologii młodzieży, w których literackość idzie w parze z pomieszaniem faktów z koncepcjami. Opierając się na dokładnych obserwacjach eksperymentalnych, autorzy analizują struktury [105] umysłowe i na tej zasadzie dają oryginalną interpretację dynamiczną. O ile wydaje się, że zaniedbali dane fizjologiczne i socjologiczne problemu dojrzewania umysłowego, to wynika to jedynie z konieczności metodologicznej. Rzeczywiście konkluzje tych prac pokazują oni w perspektywie całości, która stanowi całkowity program badań nad procesem włączania się okresu młodzieńczego w społeczeństwo dorosłych; idzie zwłaszcza o zbadanie intelektualnych i uczuciowych środków koniecznych do tego włączenia. Jest to orientacja oryginalna, podkreślająca kryteria wewnętrzne dojrzewania społecznego: przekształcenie strukturalne lub zmianę perspektyw przez zróżnicowanie i skoordynowanie punktów widzenia [17, 106]. Rzeczywiście, jeżeli się trzymać kryteriów zewnętrznych, takich jak obszar „pola społecznego” znanego i przeżytego albo złożoność samych struktur społecznych, to wszelkie usiłowania badań porównawczych obejmujących różne kultury lub systemy społeczne byłyby trudne.

W sumie chodzi o nową definicję dojrzewania społeczno-moralnego. Kładąc nacisk na przejście ze stanu zależności wobec rzeczywistości

u dziecka do stanu podporządkowania rzeczywistości temu, co możliwe, u dorosłego, obdziera się to pojęcie jak najbardziej z domieszek etycznych lub subiektywnych zawartych w zwykłych definicjach mówiących o przyjęciu hierarchii wartości, o przejściu od egocentryzmu do socjocentryzmu, od zaborczości do ofiarności, od moralności heteronomicznej do moralności autonomicznej, od szacunku jednostronnego do szacunku wzajemnego [107].

B. Do tego podziału na punkty widzenia: biologiczny, socjologiczny i psychologiczny, dołączają się różnice w pojmowaniu nauk społecznych stosownie do systemu politycznego, w którym się żyje, i stosownie do filozofii bytu jaka wchodzi w grę. Nawet przy największej trosce o obiektywność, naukowcy żyjący w bardzo różnych sytuacjach narodowościowych są skłonni do badania problemów dojrzewania młodzieży własnych krajów poprzez szkiełka różniące się między sobą [37]. Trzeba krytycznego przebadania dokumentów, aby obserwacje nawet uznane za naukowe oczyścić z różnego rodzaju koncepcji powziętych z góry, pod wpływem odmiennych ustrojów ekonomicznych, społecznych i politycznych, a w obrębie każdego reżimu pod wpływem tendencji konserwatywnych i reakcyjnych, bądź reformistycznych i rewolucyjnych. I nie można będzie zmniejszyć deformującego wpływu tych osobistych oświeleń, jeżeli nie ustali się dokładnie pewnych kryteriów powszechnych i obiektywnych dojrzewania społecznego, takich jak zwarta organizacja struktur społecznych, zdolność osobistego usytuowania się w ich ramach oraz uświadomienie sobie „ról możliwych”. Jak to sugerują niektóre badania z psychologii społecznej wspomniane poprzednio [17—25], narzuca się oczywista potrzeba rozróżniania dojrzałości społecznej od konformizmu. W ramach tego artykułu nie możemy poruszać wszystkich problemów, na które składają się odrębne stanowiska socjologiczne i etyczne [108—109].

Pełne studium nad dojrzewaniem społecznym wymaga współpracy kompleksowej i międzynarodowej. Należy życzyć, aby w tej dziedzinie jak i w innych w pełni rozwinął się duch współpracy naukowej wolny od uprzedzeń.

C. Jednakże pewne nauki już teraz przyczyniają się do rozproszenia nieporozumień i do zbliżenia się do siebie naukowców o różnych horyzontach naukowych i politycznych. Przede wszystkim narzuca się jedno stwierdzenie: tam, gdzie prowadzi się badania z konieczną ścisłością metodologiczną, tam na ogół dochodzi się do wniosku o względności osiągniętych wyników i o współzależności czynników dojrzewania. Oto kilka przykładów:

- Studia psychologiczne wprowadzają między innymi pojęcie zmiennej socjologicznej — poziomu oświaty — jako ważnego czynnika dojrzwania uzdolnień intelektualnych [110].
- Studia socjologiczne amerykańskie [111] potwierdzają hipotezę S. i E. Gluecków, wg której chronologiczny wiek jednostek (ściślej mówiąc próg wieku 35 lat) łączy się w sposób dużo bardziej znamieny niż każda inna zmienna socjologiczna lub psychologiczna ze „stopniem integracji społecznej”. Te same uwagi poczynił równolegle pewien francuski psychiatra [41] zainteresowany ze swej strony udziałem nauk społecznych w biologii [26].

Z drugiej strony można by się nie godzić na pewne interpretacje wypracowane na zasadzie etnologicznych obserwacji, które usiłują przedstawić zbieżność obrzędów inicjacji z okresem dojrzwania seksualnego w tzw. „społeczeństwach prymitywnych” jako czynnik dojrzałości bliski tzw. „naturalnym” danym biologicznym. Studia kliniczne i autobiografie [112] ukazują, że synchronizacja rośnięcia somatycznego, psychicznego i społecznego jest tylko pozorną. Młodzi przechodzący przez obrzęd inicjacji przeżywali uczucie przesunięcia od niedojrzałości odczuwanej przez nich samych do stanu dojrzałości przyznanej im przez grupę. Nie skłania to wszakże do przypuszczenia, że stan „pierwotny” bliższy jest teoretycznemu „stanowi natury” niż jakimkolwiek innemu stanowi społecznemu. Tam gdzie prawo, obrzędy i zwyczaje zachęcają młodych do przedwczesnej swobody w postępowaniu, może następować zatrzymanie rozwoju pewnych zdolności, a nawet cofnięcie się lub niezgodność pomiędzy różnymi składnikami dojrzwania. Odwrotna ewentualność, tj. zaniedbanie lub opóźnienie w rozwijaniu pewnych czynności wskutek nadmiernego przedłużenia stanu małoletności, może oczywiście pociągnąć analogiczne konsekwencje.

Ogólnie mówiąc istnieje tendencja do mieszania obiektywnych warunków bytu związanych z autonomią postępowania (autonomia małżeńska, mieszkaniowa, zawodowa, budżetowa, cywilna), które charakteryzują „starszych” w oczach dzieci z wyimaginowanymi sytuacjami, które zainteresowany wyobraża sobie jako mniej i bardziej korzystne do uzyskania własnej autonomii moralnej. To rozeznanie subiektywne jest trudne do określenia, ale na pewno bardziej znamienne dla stanu dojrzałości. Nowe badania nad zróżnicowanym pojmowaniem abstrakcyjnych i konkretnych „zdolności” dorosłego przez młodzież studencką i robotniczą przyczynią się do usunięcia tego pomieszania [89]. Jeżeli wykonywanie pewnych funkcji społecznych, pełnienie ról zwanych dorosłymi, „doświadczenie życiowe” mogą pobudzać rozwój psychiczny (tak samo jak wykonywanie funkcji fizjologicznych może sprzyjać rozwojowi odpowiednich organów), to trzeba jeszcze sprecyzować, w jakich granicach i w ja-

kich warunkach czynniki zewnętrzne sprzyjają dojrzewaniu? Tylko zastosowanie metod eksperymentalnych prowadzi do badań bardziej pogłębionych.

Konieczny jest też wysiłek w kierunku wyjaśnienia terminologii. Niektórzy autorzy [114] sądzą, że powinno się dojrzewanie przeciwstawić działaniu, upodabiając w ten sposób te słowa do określeń, które odpowiadają pojęciom endogenne i egzogenne. Od siebie dodajemy temu terminowi szersze znaczenie, pozwalając na jego stosowanie przy innych jeszcze aspektach biologicznych i psychologicznych.

Pośród reakcji młodzieży w stosunku do ich sytuacji społecznej wielką wagę przywiązujemy do form zachowania się zupełnie spontanicznych, jak najbardziej „nieprzewidywanych”, w stosunku do istniejących ram społecznych.

W tym duchu właśnie należy analizować zachowanie się młodzieży podczas jej „wolnego czasu” [115]. Małe, niezorganizowane i jednorodne grupy młodzieży, które stanowią dziś powszechne „zjawisko cywilizacji”, zasługują na to, aby przyrzeć im się bliżej pod kątem ich morfologii, dynamiki wewnętrznej, ich ewolucji i ich stosunku do innych „grup odniesienia” oraz pod kątem motywacji zainteresowań i aspiracji ich członków. To zjawisko występujące czy to w ramach „normalnych” [13, 32, 116—119], czy „patologicznych” [33, 60, 119—123] ukazuje stopień wzajemnego niedostosowania, rozdźwięku pomiędzy instytucjami społecznymi i ugrupowaniami zorganizowanymi z jednej strony a jednostkami w drodze do zaangażowania się społecznego i kulturalnego z drugiej.

Całość tych zjawisk można by określić nazwą „inkulturacji” [124, 125, 126], aby zaznaczyć, że nie chodzi tu o zwykłą asymilację, aktywność jednostki; pod tym względem jest to pojęcie podobne do pojęcia akulturacji, w którym przemiana obejmuje jednocześnie struktury społeczeństwa dorosłego, które przyjmuje młodzież, struktury młodzieżowe i ich wzajemne stosunki. W tej perspektywie dialektycznej studia nad zaangażowaniem się społeczno-kulturalnym, włączaniem się jednostek w społeczeństwo odpowiadałyby indywidualnemu i psychologicznemu punktowi widzenia [127, 128]. Osobnym tematem byłby proces inkulturacji badany z innego punktu widzenia specyficznie socjologicznego mającego za przedmiot działania i reakcje zbiorowości wobec jej nowych członków.

KONKLUZJA

Dojrzewanie społeczne „młodych” uważamy jedynie za pewien etap specyficzny dojrzewania społecznego osoby; występuje on wśród innych etapów, które stawiają odmienne problemy (dojrzewanie społeczne dziecka, dorosłego, starca). Nie pojmujemy więc dojrzałości w jej zwyk-

łym sensie, który czyni z niej właściwość „dorosłego”, ale jako stan względnej równowagi bio- psychospołecznej, która w toku następujących po sobie okresów życia może występować pod różnymi postaciami; przy czym oczywiście jest, że w każdym wieku formy te zależą od sytuacji biologicznej, psychicznej i socjalnej jednostek w danym społeczeństwie, w grupie lub środowisku. W przypadku młodzieży chodzi o rodzaj czasowej równowagi następującej po „kryzysie” adolescencji poprzedzającej zakłócenia równowagi wywołanej zmianami w stanowiskach społecznych lub rolach z młodocianych na takie, które się uważa za przysługujące „dorosłym” (można by to nazwać wchodzeniem w rolę albo „wdziewaniem habitu” w sensie etymologicznym tego terminu). Okres, który umownie ograniczyliśmy wiekiem od 13 do 25 lat, wydaje nam się bardzo ważny, ponieważ jaśniej niż którykolwiek inny ukazuje nam ogólny proces objęty terminem „inkulturacji”. W trakcie tego właśnie okresu przechodzi się w większości odcinków życia od stanu małoletności do pełnoletności, wtedy to właśnie narzucają się doświadczenia i decydujące wybory, wtedy też aspiracje i nadzieje, bardzo blisko stojące obok rozczarowań i utraty złudzeń, odzywają się jak najbardziej intensywnie w dziedzinie indywidualnej świadomości i odbijają się najsilniejszym echem w czynach społecznych.

Z punktu widzenia pragmatycznego właśnie w tym okresie działalność społeczno-wychowawcza i społeczno-kulturalna staje się sprawą najbardziej delikatną i najbardziej płodną i ci, którzy zmagają się z tymi problemami, nie mogą zadowolić się odcinkowymi opracowaniami, potrzebna im jest syntetyczna interpretacja zachowania się i potrzeb młodzieży.

Tę właśnie postawę młodzieży wobec społeczeństwa, to jest z jednej strony wobec własnego środowiska pochodzeniowego (a więc systemów wartości i grup, które dziedziczą nie wybrawszy ich osobiście), z drugiej zaś strony ich postawę wobec środowiska własnej orientacji, a więc wobec systemu wartości i grup, w które wchodzi z mniej lub bardziej wolnego wyboru, proponujemy przestudiować bardziej szczegółowo. W tym celu staramy się połączyć bezpośrednią i pośrednią obserwację postępowania młodzieży z analizą wyobrażeń, ograniczając te badania na tyle, na ile to możliwe do ram zamieszkania dobrze określonych i dobranych według planu obserwacji porównawczej, warstwowej (metoda, która okazała się specjalnie przydatna dla tego problemu przy naszych ankietach badawczych).

Rozpatrywanie postawy społeczeństwa wobec młodzieży wymaga innych metod obejmujących obiektywną dokumentację w odniesieniu do norm i ustaw prawnych, warunków bytowych, możliwości wyboru, przewidzianych ram, podziału statystycznego, nieformalnych reguł społecz-

nych, oczekiwanych ról w różnych sytuacjach wśród dzisiejszych młodych Francuzów, w porównaniu z sytuacjami młodzieży wczorajszej, młodzieży z innych krajów i z innych epok. Nasza uwaga skieruje się jednak przede wszystkim na najbardziej dynamiczne sytuacje, najbardziej znamienne, na takie sytuacje, w których interakcje między młodzieżą a społeczeństwem ukazują się konkretnie. Wielostronni wychowawcy zbyt rzadko dziś jeszcze spotykani posiadają uprzywilejowaną sytuację z tego punktu widzenia; są oni zobowiązani przez społeczeństwo do prowadzenia młodzieży, a jednocześnie do wyrażania jej aspiracji. Chodzi tu przede wszystkim o animatorów instytucji społeczno-kulturalnych będących w stałym kontakcie z młodzieżą jednej dzielnicy lub określonego rejonu miejskiego czy wiejskiego. Ich doświadczenie, ich spostrzeżenia, a nawet samo pojęcie, jakie sobie tworzą o swej roli w zestawieniu z rzeczywistością, stanowią wkład niezbędny dla interpretacji obserwowanych zjawisk.

Wreszcie jest oczywiste, że trwanie takich badań będzie równe trwaniu samego procesu, który pragniemy zbadać. Konieczne będzie okresowe powtarzanie badań ankietowych na wybranych terenach doświadczalnych, jak np. w Glasgow [129, 130] lub w Centrum Obserwacyjnym w Vitry [31].

Jeżeli z jednej strony zważy się teoretyczne i praktyczne względy nakazujące wypełnienie luk w naszej wiedzy w tej dziedzinie, a z drugiej strony zrozumie się, ile nowych czynników wchodzi w grę we Francji współczesnej (zbieg okoliczności, wysoce korzystny dla przeprowadzenia „obserwacji eksperymentalnej”, a nawet „interwencji eksperymentalnej”), to okaże się konieczne znalezienie środków, które nadałyby tym badaniom odpowiedni zasięg i koordynację, których brakuje im obecnie.

Tłum. Hanna Barska

BIBLIOGRAFIA

Bibliografia podana jest tutaj w układzie, jaki jej nadał autor artykułu.

W niektórych tytułach występują odniesienia do publikacji oznaczonych literami A, B, C itd. Literami tymi oznaczone zostały następujące publikacje:

- A — *L'adolescence*, „Enfance”, 1958, nr 4—5, ss. 219.
- B — *Crise de la jeunesse?*, „Cahiers pédagogiques pour l'Enseignement du Second Degré”. Paris. 1957, ss. 116.
- C — *Devenir adulte*, Paris, Spes, 1958, ss. 249.
- D — *Seuils d'âge et législation pénale: contribution à l'étude du problème des jeunes adultes délinquants*, Paris, Cujas. 1961, ss. 256.
- E — *Dans quelle mesure se justifient les différences dans le statut légal et le traitement des mineurs, des jeunes adultes et des délinquants?*, Milan, Centro nazionale di Prevenzione e Difesa sociale, 1961, ss. 60.

- F — *Le problème des stades en psychologie de l'enfant. Symposium de l'Association psychologique scientifique de langue française.* Paris, Presses Universitaires de France, 1956, ss. 164.
- G — *Les enfants et les adolescents socialement inadaptés (Problèmes juridiques et médico-psychologiques),* Paris, Cujas, 1958, ss. 312.
- H — *Compte rendu du premier Congrès européen de pédo-psychiatrie,* „Revue de Neuropsychiatrie infantile et d'Hygiène mentale de l'Enfance”, 1961, nr 1—2, s. 77—97.
1. Wallon H., *Préface* (au numéro spécial sur l'adolescence), w: A, s. 283—285.
 2. Girod R., *Cadres sociaux et orientation de la recherche sociologique,* „Cahiers internationaux de Sociologie”, 26, 1959, s. 39—53.
 3. Hurlock E. B., *Adolescent development,* 2nd ed., New York, Mc Graw Hill, 1955, ss. 590.
 4. Landis P. H., *Adolescence and youth, the process of maturing,* 2nd ed., New York, Mc Graw Hill, 1952, ss. 461.
 5. Fleming C. M., *Adolescence, its social psychology: with an introduction to recent findings from the fields of anthropology, psychology, medicine, psychometrics and sociometry,* 6th ed., London, Routledge and Kegan Paul, 1959, ss. 278.
 6. Warters J., *Achieving maturity,* New York, Mc Graw Hill, 1949, ss. 349.
 7. Crow L. D., Crow A., *Adolescent development and adjustment,* New York, Mc Graw Hill, 1956, ss. 555.
 8. Gratiot-Alphandery H., Lautmann M. F., *Bibliographie internationale sur l'adolescence 1947—1957,* w: A, s. 481—499.
 9. Lapassade G., *Eléments pour une psycho-sociologie des jeunes adultes,* „Bulletin de Psychologie”, 10 (10), 1957, s. 617—621; 14 (11), 1961, s. 668—673.
 10. Maupeou-Leplatre N. de, *Pour une sociologie des jeunes dans la société industrielle,* „Annales”, 16 (I), 1961, s. 87—98.
 11. Eisenstadt S. N., *From generation to generation — Age groups and social structure,* London, Routledge and Kegan Paul, 1956, ss. 373.
 12. *Famille et habitation,* t. II: *Un essai d'observation expérimentale,* par P. Chombart de Lauwe, J. Jenny, L. Couvreur, P. Labat, J. Retel, J. Charazac, M. J. Chombart de Lauwe, G. Rocher, D. Dubois-Taine, E. Perroy, Paris Centre National de la Recherche Scientifique, 1960, ss. 365.
 13. Jenny J., *Problèmes psychosociologiques concernant les équipements socio-culturels pour les jeunes dans les nouveaux groupes d'habitation,* Paris, Centre d'Étude des Groupes sociaux, 1961, ss. 143, multigr.
 14. Jenny J., *Enquête d'exploration sur la «culture ouvrière» dans la France de 1960,* Paris 1961, ss. 25, rapport multigr.
 15. Jenny J., *La maturation sociale des jeunes,* w: D, s. 47—68.
 16. Favez-Boutonier J., *La psychologie du développement,* „Bulletin de Psychologie”, 13 (3—4), 1959, s. 130—135; (6), s. 273—278.
 17. Stoetzel J., *Jeunesse sans chrysanthème ni sabre,* Paris, Plon-UNESCO, 1953, ss. 340.
 18. Finley C. B., *The social opinions inventory as a measure of social maturity,* „Child Development”, 26 (2), 1955, s. 81—90.
 19. Sullivan C., Grant M., Grant J. D., *The development of interpersonal maturity: applications to delinquency,* „Psychiatry”. 20 (4), 1957, s. 373—385.

20. Grant J. D., Grant M., *A group dynamic approach to the treatment of nonconformists in the Navy*, „Annals of the American Academy of Political and Social Sciences”, (322), 1959, s. 126—135.
21. Gough H. G., *California psychological inventory*, Palo Alto (Calif.), Consulting Psychologist Press, 1957.
22. Vernet J., *Éléments d'enquête pour établir les niveaux de maturité, de sociabilité et de responsabilité des mineurs délinquants*, w: G, s. 65—67.
23. Maucorps P. H., *Recherches sur la sociabilité enfantine et adolescente*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 16, 1954, s. 163—176.
24. Maisonneuve J., *Recherches expérimentales sur les cadres socio-affectifs. Milieu préadultes*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 13, 1952, s. 132—155.
25. West D. J., *Rapport particulier*, présenté par la délégation britannique au VI Congrès international de Défense sociale (non publié).
26. Moene G., *Délinquance juvénile et enfance en danger*, Lyon, Éditions T. L. M. J., 1960, ss. 175.
27. Wallon H., *L'étude psychologique et sociologique de l'enfant*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 3, 1947, s. 1—23.
28. Zazzo R., *La paidologie*, „Bulletin de Psychologie”, 14 (14), 1961, s. 829—833; (15—16), s. 937—939.
29. Varagnac A., *Civilisation traditionnelle et genre de vie*, Paris, A. Michel, 1948, ss. 402.
30. Racine A., *Rapport particulier*, présenté par la délégation belge au VI Congrès international de Défense sociale (non publié).
31. Reynaud J. D., Touraine A., *Deux notes à propos d'une enquête sur les étudiants en médecine*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 20, 1956, s. 124—148.
32. Hollingshead A. B., *Elmtown's youth. The impact of social classes on adolescents*, New York, Wiley, 1949, ss. 480.
33. Cohen A. K., *Delinquent boys. The culture of the gang*, Glencoe, Free Press, 1955, ss. 202.
34. Davis A., *Socialization and adolescent personality*, w: *Readings in social psychology*, New York, Henry Holt, 1947, s. 139—151.
35. Gurvitch G., *Une source oubliée des concepts de «structure sociale», «fonction sociale» et «institution»: Herbert Spencer*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 23, 1957, s. 111—121.
36. Goriely G., *Les cadres sociaux de la pensée biologique*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 27, 1959, s. 85—94.
37. Żebrowska M., *Les facteurs du développement psychique des adolescents*, w: A, s. 303—313.
38. Haas J. H. de, Wijn J. F., *Le développement biologique de l'adolescent*, w: A, s. 315—327.
39. Chauchard P., *Les données physiologiques: croissance et sénescence*, w: C, s. 83—108.
40. Dublineau J., *Les perspectives biotypologiques de l'adulte*, w: C, s. 109—141.
41. Dublineau J., *Les modes d'approche méthodologiques dans le traitement pénitentiaire des adultes*, w: D, s. 152—184.
42. Debesse M., *L'adolescence est-elle une crise?*, w: A, s. 287—302.

43. Mead M., *Adolescence in primitive and modern society*, w: *Readings in social psychology*, New York, Henry Holt, 1947, s. 6—14.
44. Parsons T., *Age and sex in the social structure of the United States*, w: *Essays in sociological theory*, Glencoe, Free Press, 1954, s. 89—103.
45. Davidovitch A., *Essai d'une définition sociologique de l'âge*, w: *D*, s. 40—46.
46. Michard H., *Quelques aspects des processus de maturation sociale dans la société française de 1960*, w: *D*, s. 69—87.
47. Ormian H., *Quatre schèmes d'adolescence en Israël*, „*Enfance*”, (1), 1953, s. 53—60.
48. Cazeneuve J., *Le principe de répétition dans le rite*, „*Cahiers internationaux de Sociologie*”, 23, 1957, s. 42—62.
49. Isambert-Jamati V., *Remarques sur le service militaire*, „*Revue française de Sociologie*”, 2 (2), 1961, s. 100—105.
50. Planchais J., *Les adolescents et le service militaire*, w: *D*, s. 100—107.
51. *École et société*, Paris, M. Rivière, 1959, ss. 131.
52. Morin E., *Le ciréma, la jeunesse et le romanesque*, w: *B*, s. 89—90.
53. Zazzo B., *Une enquête sur le cinéma et la lecture chez les adolescents*, „*Enfance*”, (3), 1957, s. 389—411.
54. Isambert-Jamati V., *Éducation et maturité sociale dans la France contemporaine*, „*Cahiers Internationaux de Sociologie*”, 31, 1961, s. 129—144.
55. Teindas G., Thireau Y., *La jeunesse dans la famille et la société moderne*, 2 tomes, Paris, Éditions Sociales Françaises, 1961, ss. 558.
56. Perrin V., *La minorité pénale en droit romain et dans les législations européennes antérieures au XIX siècle*, w: *Le problème de l'enfance délinquante*, Paris, Sirey, 1947.
57. Zlaticaric B., *Rapport général sur l'aspect juridique des thèmes du VI Congrès international de Défense sociale* (non publié).
58. *Le seuil d'âge dans la législation pénale (Droit positif et projets de réforme)*, „*Étude effectuée par la Commission juridique présidée par Georges Lavasseur*”, w: *D*, s. 205—256.
59. Selosse J., *Contribution à la définition du concept d'âge social: la notion d'âge critique*, w: *D*, s. 108—117.
60. Ceccaldi P., *Le phénomène des bandes, manifestation actuelle de la délinquance juvénile*, „*Revue pénitentiaire et de Droit pénal*”, 1961.
61. Honore B., *Contribution à l'étude de l'inadaptation sociale des mineurs à partir d'une enquête sur l'intervention juridique*, Paris, Thèse de médecine, 1957 (non publié).
62. Sauvy A., *La montée des jeunes*, Paris, Calmann-Lévy, 1959, ss. 264.
63. Naville P., *Théorie de l'orientation professionnelle*, Paris, Gallimard, 1945, ss. 291.
64. Rousselet J., *L'influence des facteurs socio-économique sur la mise au travail dès la fin de la période de scolarité obligatoire*, w: *A*, s. 407—418.
65. *Enquête sur les problèmes de jeunesse en Grand-Bretagne*, „*Notes et Études documentaires*”, 1959.
66. Friedman G., *Les jeunes aux prises avec notre monde technique*, „*La Nef*”, 1955.

87. Maupeau-Leplatre N. de, *Le jeune ouvrier dans l'entreprise: une situation de minorité*, „Sociologie du Travail”, 2, 1960, s. 39—51.
68. Morse D., *La jeunesse et le travail*, Genève, Bureau International du Travail, 1950, ss. 140.
69. Aries P., *Familles du demi-siècle*, w: *Renouveau des idées sur la famille*, Paris, Presses Universitaires de France, 1954, s. 162—184.
70. Wallon H., *Sociologie et éducation*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 10, 1951, s. 19—33.
71. Barclay W., *Educational ideals in the ancient world*, London, Collins, 1959, ss. 288.
72. Bastide R., *Déterminismes sociaux et liberté humaine*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 18, 1955, s. 160—174.
73. Isambert F. A., *Époques critiques et époques organiques. Une contribution de Buchez à l'élaboration de la théorie sociale des Saint-Simoniens*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 27, 1959, s. 131—152.
74. Janne H., *Fonction et finalité en sociologie*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 16, 1954, s. 50—67.
75. Siva don P., *Le passage à l'état adulte dans la civilisation moderne*, w: B, s. 40—43.
76. Jousselin J., *Jeunesse, fait social méconnu*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959, ss. 189.
77. Rousselet J., *Jeunesse d'aujourd'hui*, Paris, Flammarion, 1960, ss. 218.
- 78a. Agblemagnon F. N., *Le concept de crise appliqué à une société africaine — Les Ewes*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 23, 1957, s. 157—166.
- 78b. Kostic C., *Changement de structure du village en Yougoslavie*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 23, 1957, s. 142—156.
- 78c. Mercier P., *Le changement social et l'interprétation des faits de conflit*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 23, 1957, s. 63—84.
79. Vodopivec K., Skaberne B., *Rapport particulier*, présenté par la délégation yougoslave au VI Congrès international de Défense sociale (non publié).
80. Bauman Z., *La jeunesse varsoivienne*, „Perspectives polonaises”, 10, 1961, s. 34—44.
81. Friedlander K., *La délinquance juvénile: Étude psychanalytique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1951, ss. 292.
82. Collignon M., *La notion «d'histoire pubertaire» et son importance dans la psychologie de l'adolescence*, w: A, s. 329—351.
83. Collignon M., *Conquête de l'autonomie et taille d'après les appréciations de garçons et de filles de 12 à 15 ans*, „Enfance”, (3), 1960, s. 291—319.
84. Burstin J., *L'éveil sexuel au début de l'adolescence*, w: A, s. 447—473.
85. Burstin J., *Aspect de l'évolution socio-morale d'adolescent*, „Enfance”, (2), 1953, s. 97—146.
86. Ewart-Chmielniski E., *Syndrôme d'inertie fataliste et de découragement chez certains adolescents*, w: A, s. 419—438.
87. Giroud F., *La nouvelle vague. Portraits de la jeunesse*, Paris, Gallimard, 1958, ss. 344.
88. Zazzo B., *L'image de soi comparée à l'image de ses semblables chez l'adolescent*, „Enfance”, (2), 1960, s. 121—144.

89. Zazzo B., *Revendication d'autonomie chez les adolescents de milieu socioculturels différents*, „Enfance”, (2), 1961, s. 107—128.
90. Naville P., *La cristallisation de l'illusion professionnelle*, „Journal de Psychologie normal et pathologique”, 46 (3), 1953, s. 317—348.
91. Gratiot-Alphandery H., *L'étude psychologique du jeune adulte*, w: D, s. 23—32.
92. Guyotat J., *Les mécanismes intellectuels chez l'adulte*, w: C, s. 173—187.
93. Perie H., *Psychogenèse et milieu social: importance de l'espace moteur et des activités motrices sur le développement morpho-fonctionnel et psychologique du garçon prépubère*. Thèse de doctorat en médecine (non publié, 1957).
94. Favez-Boutonier J., *L'affectivité de l'adulte de l'adolescence à la maturité*, w: C, s. 143—172.
95. Slavson S. R., *Psychothérapie analytique de groupe: enfants, adolescents, adultes*, Paris, Presses Universitaires de France, 1953, ss. 282.
96. Kestemberg E., *La psychanalyse des adolescents*, „Psychiatrie de l'Enfant”, 3 (1), 1960, s. 291—309.
97. Berge A., *L'éducation sexuelle et affective*, Paris, Éditions du Scarabée, 1960, ss. 207.
98. Koupernic C., *Données physiologiques relatives aux sujets de sexe masculin âgés de 18 à 25 ans*, w: D, s. 4—10.
99. Heuyer G., *Esquisse d'une psychopathologie des jeunes adultes*, „Evolution psychiatrique” (1), 1956, s. 181—188.
100. *La débilité mentale chez l'adulte jeune; aspects psychologiques, somatiques, sociologiques*, „Bulletin du C.E.R.P.”, 7 (1), 1958, ss. 69.
101. Zazzo R., *Sociométrie et psychologie*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 7, 1949, s. 43—61.
102. Ledoux V., *Étude anthropométrique et sociale d'un groupe d'adolescents parisiens*, BINOP, 10, 1954, ss. 91.
103. Chombart de Lauwe M. J., *Psychopathologie sociale de l'enfant inadapté. Essai de sélection des variables du milieu et de l'hérédité dans l'étude des troubles du comportement*, Paris, Éditions du C.N.R.S., 1959, ss. 275.
104. Inhelder B., Piaget J., *De la logique de l'enfant à la logique de l'adolescent. Essai sur la construction des structures opératoires formelles*, Paris, Presses Universitaires de France, 1955, ss. 314.
105. Piaget J., *Esquisse d'autobiographie intellectuelle. Les modèles abstraits sont-ils opposés aux interprétations psycho-physiologiques dans l'explication en psychologie?*, „Bulletin de Psychologie”, 13 (1—2), 1959, s. 7—13.
106. Volcher R., *Rapport particulier de la délégation belge au VI Congrès international de Défense sociale* (non publié).
107. Piaget J., *Pensée égocentrique et pensée sociocentrique*, „Cahiers internationaux de Sociologie”, 10, 1951, s. 34—49.
108. Maisonneuve J., *Conduites conformistes et conduites déviationnistes*, „Bulletin de Psychologie”, 14 (13), 1961, s. 782—786.
109. Bertin G. M., *Rapport particulier*, présenté par la délégation italienne au VI Congrès international de Défense sociale (non publié).
110. Pacaud S., *Le vieillissement des aptitudes. Déclin des aptitudes en fonction de l'âge et du niveau d'instruction*, „Biotypologie”, 14 (3—4), 1953, s. 65—94.

111. Wolfgang M. E., *Age, adjustment and the treatment process*, Philadelphia, University of Pennsylvania, 1961, ss. 24 multigr.
112. Leye C., *L'enfant noir*, roman, Paris, Plon 1953, ss. 256.
113. Allam H., *La maturité et la responsabilité dans la doctrine islamique*. Rapport particulier présenté par la R.A.U. au VI Congrès international de Défense sociale (non publié).
114. Oleron P., *Les facteurs du développement mental*, „Bulletin de Psychologie”, 14 (7), 1961, s. 383—388.
115. Benassy-Chauffard C., Pelnard J., *Loisirs des jeunes travailleurs, reflets ou compensation des caractères psychologique et sociaux*, w: A, s. 381—405.
116. Fau R., *Les groupes d'enfants et d'adolescents*, Paris, Presses Universitaires de France, 1952, ss. 140.
117. Whyte W. F., *Street corner society: the social structure of an Italian slum*, 2nd ed., Chicago, University of Chicago Press, 1955, ss. 366.
118. Turner F. J., Spencer, *Spontaneous youth groups*, London, Kuenstler, 1958, ss. 76.
119. Joubrel H., *Les jeunes en groupes et en bandes*, w: *L'homme et les groupes sociaux*, Paris, Spes, 1960, s. 167—198.
120. Crawford P. L., Malamud D. I., Dumson J. R., *Éducateurs dans la rue*, traduit de l'anglais par J. Ughetto, Paris, Vitte, 1958, ss. 171.
121. Roumajon Y., *Comportements inadaptés de l'adolescent normal*, „Psychiatrie de l'Enfant”, 4 (1), 1961, s. 229—278.
122. Parrot P., Guenau M., *Les gangs d'adolescents. Psychosociologie de la délinquance juvénile: de l'observation à la recherche*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959, ss. 220.
123. Chazal J., *Les bandes d'enfants asociales et leur réintégration dans les cadres sociaux*, „Rééducation”, 19, 1949, s. 12—26.
124. Gesell A., Ilg F. L., *Le jeune enfant dans la civilisation contemporaine*. Paris, Presses Universitaires de France, 1953, ss. 387.
125. Herskovitz M. J., *Man and his work: the science of cultural anthropology*, New York, Knopf, 1948, ss. 678.
126. Willems E., *Dictionnaire de sociologie*, adaptation française par A. Cu villier, Paris, M. Rivière, 1961, ss. 272.
127. Sherif M., Cantril H., *The psychology of ego-involvements*, New York, Wiley, 1947, ss. 525.
128. Cottrel L. S., *The adjustment of the individual to his age and sex roles*, w: *Readings in social psychology*, New York, Henry Holt, 1947, s. 370—373.
129. Ferguson T., Cunnison J., *The young wage earner: a study of Glasgow boys*, Oxford University Press, 1951, ss. 204.
130. Ferguson T., Cunnison J., *In their early twenties: a study of Glasgow youth*, Oxford, Oxford University Press, 1951, ss. 110.
131. Cahn R., Capul M., Cahn-Filachet D., *Le devenir des enfants inadaptés. Bilan psychiatrique, intellectuel, scolaire et socio-professionnel chez 450 enfants de huit à douze ans après leur séjour en centre d'observation*, „Sauvegarde de l'Enfance”, (7—8), 1961, s. 531—602.